

მედი საზოგადოებაში

ქართული ფოლკლორის სამართლის ისტორიიდან
(„უკმაჩი“)

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ ავტორის გადმოცემით, თამარის გაძევებისთანავე, გიორგი III-ის მიერ დაჰდებულ დიდგვაროვანთა ერთმა წარმატებულმა იმით, რომ ტახტზე ახალგაზრდა ქალი იჯდა და სახელმწიფო მმართველობის სისტემაში თავისი ძველი ადგილის დაკავება მოინდომა, ურთიერთშეთიშვამელმა რამდენიმე დიდგვარიანმა თამარს ვანუცხადა: „აღარ ვივებით ძველთა კელისუფალთა და გამგებელთა ფარმანსა ქუეშე მყოფნი, ვინაოგან მათგან დამრცვილნი უნატოდ გაძეულნი ეახთ და გვარიანნი და მსახურნი სახლნი უნატოდ და უსახელოდ გასრულვართ უგუაროთა და უკმაჩთაგან“!

დიდგვარიანთა ეს გამოსვლა სამეცნიერო ლიტერატურაში საკმაოდ კარგადაა ცნობილი და მისი განხილვა ჩვენს მიზანს არ შეადგენს; საჭიროდ მიგვაჩნია ამ ცხოვრების მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი დეტალის დაზუსტება, რაც ამ ისტორიულ ფაქტს ახალ შუქს ჰყვანს.

„ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ სამი რედაქციითაა შემონახული. მარიამასეულ და მაჩაბლოსეულ ნუსხებში ზემოთყვანილი ადგილის ბოლო ასე ეთხება: „...უგუაროთა და უკმაჩთაგან“¹, ხოლო ვახტანგ VI-ის „მეცნიერ კაცთა“ მიერ რედაქტირებულ ხელნაწერებში შესაბამის ადგილას წერია: „...უგუაროთა და უკმაჩთაგან“.

ვახუშტი ბატონიშვილი დიდგვარიანთა ამ გამოსვლის აღწერისას აღნიშნავს, რომ ოქსიქოფილო ფეოდალები მოუთხოვდნენ ამირსპასალარ ყუბასარის, მსახურთუხუცეს აფრიდონის და სხვათა „უაზნობაზე“, დაბალ ჩამოშვებაზე. ამავე დროს ვახუშტი იმასაც აღნიშნავს, რომ ყუბასარი ასწავლებდა ასოთა მიღებათა ფილენჯისაგან². მოსე ქანაშვილი და ივ. ქავთაშვილი „ისტორიანი და აზმანის“ ამავე ადგილს კითხულობდნენ: „უხამსთაგან“³. ნ. ბერიძენიშვილი, როგორც ჩანს, აქ „უხანოს“ ეკრძაულობს — ახალკაცის, ახალდა-

* წიგნებზეზე სამომხი დამწერა 1963 წელს, ხოლო პოსტნოვა ივ. ქავთაშვილის სას. აკადემიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXVIII სამეცნიერო სესიის 1972 წლის 21 მაისს. ამ ნაშრომში გათვალისწინებულია 1971 და 1979 წლებში გამოქვეყნებული წარყვევები (ი. ოქსიქოფილისა და ი. ფერცელაძის).

1 ქართლის ცხოვრება. ს. უსუჩიშვილის რედაქციით, ტ. II, 1959, გვ. 30 (ქვემოთ ბაგმა ეველგან ჩვენა. — ქ. ჩ.)

2 ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, წიგ. I, 1885, გვ. 197

3 მ. ქანაშვილი, ზამთარ მეფე, 1917, გვ. 6; ივ. ქავთაშვილი, საქართველოს ისტორია (XI — XV სს.), 1960, გვ. 73; შეად. მე-6 შენიშვნა. მ. ქანაშვილს ტექსტის ამ ადგი-

წინაუბრებულის მნიშვნელობით¹. ივ. ჭავჭავაძე და კ. კეკელიძე სწორად თვლიან წაყობვას „უქმართაგან“². ამავე აზრისაა ს. ყაუხჩიშვილი³.

ბ. ბროსეს სათანადო ადგილი ასე უთარგმნია: „...par des gens incapables et sans naissance“⁴. ასევე: თარგმნილი ეს ადგილი ფ. პოლდაკის მიერაც: „durch unfähige Leute“⁵.

1954 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „ახალი ქართლის ცხოვრება“ გრიგოლიამ საეკვოდ მიიჩნია „ქართლის ცხოვრების“ ამ ადგილის ძველი, ტრადიციული წაყობვა. მისი სიტყვით: „ასეა წარმოდგენილი აქ დიდგვაროვანთა მიერ თვალწინებულ პირების ყუბასარისა და აფრიდონის სოციალური დახასიათება: „უგვართა და უქმართაგან“. ისინი უგვართი და უქმარნი იყოილან. პირველი, ცხადია, წარჩინებულ გვარს, მაღალ შთამომავლობას წოდებული ფ. ი. მდამო წარმოშობის ადამიანთა აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მაგრამ რა შუაშია ან ე ან ი ყ ვ ნ ე ნ ეს უ ზ მ ა რ ნ ი — ჩ ვ ე ნ თ ე ი ს კ ა უ გ ე ბ ა რ ი ა. ეს ტერმინი არც „მეცნიერ კათალიკოს“ ყოფილა ვასაგებო, ამიტომ მათ მიერ რედაქტირებულ ქართლის ცხოვრებაში (XVIII ს-ის უამღეღისათვის) ეს წარმოდგენილია უკვე გადაყვებულ სახით და ასე იკითხება: უქამთაგან. მაგრამ ესეც ვასაგები არ ჩანს და სათანადო განმარტებას ჰპოვებს საჭიროებს. ხოლო ყველა მკვლევარი, რომელსაც კი ამ ტერმინთან ჰქონია საქმე (ივ. ჭავჭავაძე, კ. კეკელიძე და სხვები) მას ისევ ადრინდელი ფორმით ხმარობს: უქმართაგან, ჩვენნი აზრით, აქ გარკვეულ დამახინჯებასთან გვაქვს საქმე (ასეთი დამახინჯებანი კი ქსის მამიკამ დედოფლისეული ნუსხისათვის დამახასიათებელია) და თავდაპირველად დედანში ამის მაგიერ უნდა ყოფილიყო: „უქამლოთაგან“, რომელიც სიტყვა კამლისაგან უარყოფითი წინსართის უნის დახმარებითაა ნაწარმოები და უფერხსაცმელის, ფერხშიშველს ნიშნავდა, რაც ისევე, როგორც უგვართნი, ფეოდალურ საზოგადოებაში უმდაბლესი სოციალური ფენების აღსახიშნავად ჩვეულებრივ იხმარებოდა⁶.

ტექსტის ასეთ წაყობვასა და გაგებაზე აგებს კ. გრიგოლია საკმაოდ ვრცელ მსჯელობას, რომლის მიზანია დამტკიცოს, რომ დიდ გვარიანთა ამ გამოსვლას სოციალურ ბრძოლის ხასიათი ჰქონდა.

ღას ასეთი აზრებისათვის ერთგვარ საფუძველი ჰქონდა ისტორიანი და აზნანში სავსაშუალო ნიშნავს აღსაქმელ გაცემით, „შესაფრხისად“ აქედან ცხადია, „უქამლო“ უფერხებულა⁷. იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 30.

¹ საქართველოს ისტორია, განმარტ. სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 93; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, 1974, გვ. 88—89.

² ივ. ჭავჭავაძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაწ. II, 1929, გვ. 134; ისტორიანი და აზნანი შარავნდვითანი, კ. კეკელიძის გამოც., 1941, გვ. 76.

³ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 30.

⁴ Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX-e siècle, traduite du Géorgien par M. Brosset 1-e Partie Histoire ancienne, jusqu'en 1469 de J.-C. S.-Peterbourg 1849, III, 407.

⁵ Felix H. Hildack, Zwei Grundsteine zur einer Grundrissen Staats- und Rechtsgeschichte, Leipzig, 1907, გვ. 75.

⁶ კ. გრიგოლია, ახალ ქართლის ცხოვრება, 1954, გვ. 30.

ქ. გრიგოლის შეხედულებას ენათესავება ქ. აკეელიძის მიერ ამ ტერმინის გაგება. ქ. აკეელიძე ქართულ „უქმართაგანს“ თარგმნის სიტყვით „Художники“¹⁰. რაც იმას ამტკიცებს, რომ მას „უქმარი“ ესმის როგორც არაღილაკაროვანი.

ამრიგად, არსებობს „ისტორიანი და აზმანის“ ერთი ადგილის ოთხი სხვადასხვა წაკითხვა და გაგება. როგორც ირკვევა, სწორია ყაუხჩიშვილის მიერ მოღებული წაკითხვა, მაგრამ შეკლებარათაგან მისი გაგება — „თარგმანება“ არამართებულია.

ძველ ქართულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით. შესაძლებელი ხდება „ისტორიანი და აზმანის“ აღნიშნული ადგილის თავდაპირველი სიტყვა და მისი მნიშვნელობის დადგენა.

შეიძლება თუ არა მოცემულ ტექსტში ყოფილიყო „უქმართაგან“ ახალგაზრდის ან ახალკაცის, ახალდაწინაურებულის მნიშვნელობით?

„ეფთხისტყაოსანში“, რომელიც სწორედ „ისტორიანი და აზმანის“ დროინდელი ძეგლია, იხმარება სიტყვა უხანო¹¹, როგორც ანტონიმი სიტყვისა — ხანიერი: „ვი, სოფელო, უხანო“ (აქად. გამოცემა, 529); „უხანობა და სიცრუე“ (1006); „ჩამს მიჯნური ხანიერი“ (25). არც ერთ ამ შემთხვევაში „უხანო“ ახალკაცს ან უსაყოსა და არასრულწლოვანს არ ნიშნავს. ისევე, როგორც „ხანიერი“ — ასაკოვანს, ზრდადასრულებულს. უხანო — დაუდგრომელია — (ს. კაკაბაძე). დაუდეგარი, გამწირავი, ფლიდი (იესტ. აბულაძე), Незаотговоренный, непостоянный (დ. ჩუბინაშვილი); ხანიერი — სოლიდური (ს. კაკაბაძე); ერთგული, მტკიცე, პედმევი (იესტ. აბულაძე); пожилой, постоянный (ჩუბ.).

ამრიგად, განსახილველი ადგილის წაკითხვა — „უხანოთა“ გაუმართლებელია.

რაც შეეხება „უქამლოს“, გასარკვევია, რას ნიშნავდა ეს სიტყვა ძველ (იმდროინდელ) ქართულში, ხომ არ იხმარებოდა იგი (როგორც ეს ქ. გრიგოლის ჰგონია) „უდაბლესი სოციალური ფენების აღსანიშნავად ჩვეულებრივ“?

არც ერთი ქართული წერილობითი ძეგლი „უქამლოს“ ასეთ გაგებას არ იცნობს. „უქამლოს“, როგორც ჩანს, რაიმე სოციალური შინაარსი არ ჰქონია.

„უქამლო“/„უქამური“, როგორც სწორად განმარტავს თვით ქ. გრიგოლია, მართლაც ფეხშიშველს, უფეხსაცმლოს ნიშნავდა: „მოქეჲანდა წმიდა შუშანიკ უქამური და თმა გარდატეხებული“ (წამება წმიდის შუშანიკისა)¹². „უქამლო და თაელია... ვიდოდა გზასა“ (გიორგი ათონელის ცხოვრება, XI ს.)¹³. „ნუ დღეს უქამური ზეაღ და ზეაღე ცანდალთა და კამლთა ეძიებ“ (სინური ხელნაწერი, შუასაუკუნეებისა)¹⁴, „გინებითა და შეურაცხებითა წარკუდუენიან

¹⁰ История и восстановление внешности, пер. К. Кекелидзе, Тб., 1954, გვ. 36.

¹¹ აღსანიშნავია, რომ უხანო ხანით იწერება ხოლო უქმარი — ქართულ გრაფიკაში. ან არ არსებობს საფუძვლი. რომ უნდასარი, აფიოდონი და სხვა აღზევებულნი. ან ზარდაცხად წარმოვიდგინოთ. ეს არც მათ ვერს შეუფერებოდა და არც უნდასარი დაეკუდებინ (დაძმალ).

¹² ძველ ქართულ ლიტერატურის ქრესტომათია, ს. უბანიშვილის რედ. ტ. I, 1946, გვ. 39.

¹³ იქვე, გვ. 193.

¹⁴ გ. ქავთაძის შრომა, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 138.

უსაგზლონი და უკამურნი ეამს ღელვათა ტეხისა და ზამთრისასა" (ივანესა და ეფთუმეს ცხოვრება, XI ს.)¹⁵; ულუ-ღავითი „წარვიდა წინაშე მისსა (დმანისის ღელისშობლისა — ქ. ჩ.) და წარმოაჩინა, ვითარ უოველნი უკამურნი ფერკითა მიჰყევბოდეს" (ეპთაალშწერელი, XIV ს.)¹⁶ და მრავალ სხვა.

როგორც ვხედავთ, ძველ ქართულში „უკამური“ უფესაცმელია, ფეს-შიშველია, რაც შეეხება პარალელურ ფორმას — „უკამლოს“. იგი „უკამურის“ თანადროულად ჩამს და, შესაძლებელია, რომ აქ დიალექტურ სახესხვაობებთან გვეკონდეს საქმე (ასეთი რამ ძველ ქართულ წყაროებით ძეგლებში ხშირად შეიმჩნევა). დ. ჩუბინაშვილი ორივე ფორმას იცნობს და განმარტავს

ეს მრავალი ამონაწერი ჩვენ განგებ მოვიტანეთ, რათა აშკარად ვერყენებინა, რომ V—XIX საუკუნეთა ძეგლებში სიტყვა „უკამური/უკამლო“ რომელიმე სოციალური ფენის აღმნიშვნელად არ იხმარებოდა, რასაც ვერცლია უკამურად მოძეული შუშანიკ დედოფალი, იოანე და ექვთიმე მთაწმინდელები. გიორგი ათონელი ან ულუ-ღავითის ამაღლ „უძდაბლესი სოციალურ ფენის წარმომადგენლებად“ ვერ ჩაითვლებიან.

ასევე გამართლებას ვერ პოულობს მ. ქანაშვილ-სეული წაკიოხეცა („უხამსთაგან"), როგორც ტექსტის გვიანდელ (XVIII ს.) რედაქციებზე დამყარებული აღდგენა.

ჩრება მეოთხე წაკითხვა — უძველესი ხელნაწერების მიხედვით „უკამათაგან".

რას ნიშნავდა ძველ ქართულში „უკმარი"?

ოთხთავის ძველ ქართულ თარგმანებში (X ს.) „უკმარი" იხმარება უვარგისის, უსარგებლოს, გამოუსადეგარის მნიშვნელობით: „მონა იგი უკმარი განადგოთ გარე ბნელსა მას გარესკნელსა" (მ. 25,30; შეად. ლ. 17,10)¹⁷. ასევეა სხვა ძეგლებშიც: „უკმრად მდებარე არს ივლისია იგი" (სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება, X ს.)¹⁸ „სახე მის- ცხადად ეჩუხებო, უკმარნი და უღირსნი" (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, XII ს.)¹⁹ „უკმარი და უღებ ყუეს სრულიად ღთიე სულიერნი და საღმრთონი სწავლანი" (ახალ ქართლის ცხოვრება, XVIII ს. დასაწყისი)²⁰ და მრავალი სხვა.

ამრიგად, „უკმარის" ერთი, ძირითადი მნიშვნელობა სავსებით ნათელია

ამავე დროს ამ სიტყვას ჰქონდა სხვა მნიშვნელობაც. „უკმარს" უწოდებ-უნენ მძიმედ დაავადებულს, უმოძრაოდ მდებარეს, კუტს, დავდროშილს. ეპთაალშწერელი (XIV ს.) აღნიშნავს, რომ ულუ-ღავითის სიბაზე წასვლის წინ „შეედვა საღმობა ძესა მისსა პირშმოსა გიორგის... გაგრძელდა საღმობა ასე ზომ, რომელ კნინდა მეუდარ საგონებელ იყო. და იღვა უკმრად, უძრავად, სულთა აღმომფხვინველი და მითცა ძლით"²¹ დავით VIII-ს, დიმიტრი თავდადებულის ძეს „სენიცა შეედვა ბოროტი მიკრისი, ხელთა და ფერკითა და უკმარი იქმნა"²² „თუ კაცი ჭირახულობით ან დაყოლით უკმრად გასული-

¹⁵ ძველ ქართულ ლიტერატურის ჭკესტომათია, I, გვ. 188.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 255.

¹⁷ „უხამსთაგან", ძველი ქართული ოთხთავის სიმფონია — ლექსიკონი, გვ. 595.

¹⁸ ძველ ქართულ ლიტერატურის ჭკესტომათია, I, გვ. 234.

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 360.

²⁰ იქვე, გვ. 441.

²¹ იქვე, გვ. 235.

²² იქვე, გვ. 317.

ყოს, დაბერებულიყოს. საბრძოლო იქმნების და ძალისაგან დასლილა (აღბუღას სამართალი, XIV ს.)²³.

როგორც ვხედავთ, „უქმარი“ ძველ ქართულში ეწოდებოდა ისეთ კაცს, რომელსაც რაიმე მიზეზით (დაქრა, ავადმყოფობა, სიბერე...) ლოგინად ჩაეპარდნო. საძროხადაცარგელი, საყაჩაყმნილი იყო და მაშასადამე, ფეოდალური სამსახური უაქრობა აღარ შეეძლო. ასეთი პირები იყვნენ „შეუძლებელნი“ და უქმარი საერისკაცისამებრ განგებოდა²⁴.

„უქმარი“ ასეთი შრიშენლობით ხმარებას ადასტურებს „ისტორიანი და ახმანის“ ის ადგილიც, სადაც მოთხრობილია, რომ ტახტზე ასეულს შემდეგ (1184 წ.) თმარება უბოძა „მსახურთხუცესობა ვარდან დადიანსა, ჩუხჩარებობა პარტუიანსა, ძესა ჩუხჩარებისასა, ვინაცა (რადგანაც - ქ. ჩ.) მათ ორთავე შამანს მომყოვრებულ ქმნულ იყვნეს და დასდეს მათ მამისა პატივი მათისა და დასხნა სასთაულითა“²⁵, მოტანილ ტექსტში ვარდან დადიანისა და პარტუიანის შამები მოხუცებულობით დაუძღურებულნი ჩანან²⁶, რაც მეტი საბაბს აძლევს, რომ მათი სახელო სხვებს გადასცეს.

ამის დასადასტურებლად შეიძლება მოვიტანოთ ფამთაღმწერლის ცნობა: დიმიტრი თავდადებულის დროს (1271—1289) სამცხის სპასალარ-სარგის ჭაყელ-კიხისჯვარელი კოცხალი იყო, მაგრამ სამცხეს განაგებდა მისი შვილი ბექა, კარგი შრომარი და მონადირე²⁷. ეს იმით იყო გამოწვეული, რომ სარგისი იმ დროს „დაბერებულ იყო და სენთაგან სიბერისა და ხსნილ იყო ყოვლითა ასოთა“²⁸; „დაბერებულ იყო სენითა ფერხის ტყვილისათა“²⁹ აქედან სხადია, რომ რაჟი სარგისი „უქმარ ქმნილი“ იყო, საბთავროს შ-ს სიცოცხლეშივე განაგებდა მისი ძე ბექა, „ძალითა ძლიერ,

²³ ი. ბერიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 321.

²⁴ ი. ბერიძე, ქართული მონასტერი ბელაგანთში და პირ ტაძარი, თბ., 1971, გვ. 109. აღსანიშნავია, რომ ბექასა და აღბუღას სამართლის წიგნის რუსულ ენაზე რთარგმნელ აღბუღას სამართლის 72-ე მუხლის გამოთქმა: „უქმარი გასულყოს“, უთარგმნაოა: „... უმად в чужой или незнакомой стране“. როგორც ჩანს, მოთარგმნელებს ეს გათქმა-ღმწენებით „უქმარს ვარდის“ რეალური შინაარსი, იხ. Сухомлин Бек и Арцвиз, 1960, გვ. 68.

²⁵ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33.

²⁶ აქვე იხ. თავიშვილი (და, მის მიხედვით, პროფ. ს. ვახუშტიშვილმა) აქ აღადგინა: „მოძღვრებულ იყვნეს“ „მოძღვრებულნი“ საერთოდ არ ჩანს ძველ ქართულში. აუჯობს ბერძნულზე 1365 წელს იაკოს აღსანიშნავად სპარსულ სიტყვას „მოძღვრებულნი“ (მძაღლები სტაროელისა და აფსაროს ძვრობისათვის, ხაევ. 30, გვ. 319). აქვე იხ. აქედითი გამართებისას „მოძღვრებულნი“ ხანში შეხული, მოხუცი (ისტორიანი და ახმანი, ლექსიკონი), როგორც ჩანს, გათვლილია იქიდან, რომ „მყოფი ვაჟი“ — დედასა, მამაჩლივად, ბოლო ამჟამად ემყარა — ხანდახნულად ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტიანთა, ს. ვახუშტიშვილი, იხ. I, ლექსიკონი და აქედითიხული რეპტის სპარსებულად უნდა აღიხმნოს, რომ მათი შემოღობა ღვთაებობა: სრულიად, არ ნიშნავდა და იდიანისა და მარტუანის მათათვის ხელის ჩაბოძებულა სპარსად ვერ გამოდგებოდა. ა. აქედითიხული წაიხივის სპარსებულ პეტრეარქის შეჯავ. ფაქტის: ვარდის თქიმანდრიტი ვარდნი სოღადიშვილი წერს, რომ იგი ბეჭედი ობის მათველა და მამყოფებელია ე. ი. მოხუცი [(1810 წ.) იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, S. კოლექტია ტ. I, 1959, გვ. 405].

²⁷ ქართლის ცხოვრება II, გვ. 273.

²⁸ იქვე, გვ. 277.

²⁹ იქვე, გვ. 278.

ოსმა შინა მკნედ მბრძოლი, ცხენსა ზედა მკნე და მოისარი ნადირთა კელო-
განი“²⁰.

ეს მენაშენელობა ჰქონდა „უქმარს“ გვიანაც. დავით ბატონიშვილის სა-
ნაზღო-თ (პროტეკტი) სასამართლოში მოწმედ არ შეიძლებოდა გამოსული-
ყვები, სხვათა შორის, „სნეულნი, რომელთაცა არა აქუს ცნობა უძლეურები-
თი“²¹. ი. ი. სელეროტიკები. აქვე ნათქვამია, რომ „უხმარნი... მოწმედ ნუ
შეიწყნარებიან“²².

„უქმარი“ ამ გაგებით გვიანდელ ხანებშიც იხმარებოდა. 1790 წ. 28 დე-
კემბრით დათარიღებულ „არტოზნის მორიგის დავთარზე“ მიწერილია: „უხ-
მარნი ჟერეთ გამოუწერულნი“²³. ამ ბინაწერში, ცხადია, იგულისხმება, რომ
დავთარში შეტანილი არიან „უქმარნი“ ნორიგენიც, რომლებიც მათი უქმარო-
ბის გამო დაეთრიდან უნდა ამოღებული („გამოწერილი“) იქნან.

ახლა დაეუბრუნდეთ ისევ „ისტორიაში და აზმანის“ განსახილველ ად-
გილს.

ნაყ-ნაყარი ყუბასარის „განმატიებების“ საფუძველად დიდგვარიანებმა მისი
„უქმარობა“ წამოაყენეს, ყუბასარს ზომ „სენისა მიერ ფილენჟად წოდებული-
ს“ მოეღებოდა ენა, კელი და ფერკი“²⁴. ყუბასარი „ყარგი მოყმე და ქაბუკი“,
მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის ხელს ფლობდა. საქართველო-
საშქარს მთავარსაარდალი იყო, ახლა კი დამპყრობელთა იწვე. ცხადია, რო-
გორც სამართლიანად აღნიშნავდა აყად. ივ. ჭავჭავაძე²⁵, დიდგვარიანებს სა-
ფუძველი ჰქონდათ, რომ ყუბასარის გადაყენება მოეთხოვათ²⁶. ეს კი არა,
თვით მეფეს უნდა ეზრუნა ახალი ამირსპასალარის შერჩევა-დანიშვნაზე. რაც
შეეხება იმას, რომ დიდგვარიანებმა ყუბასარს სხვებიც მიაცილეს, მათი უფარ-
გობა მოიხსნეს და „აწუიეს მეფესა თამარს მოღებად ყოველისა
დაღებისა. ქონებისა და სიმდიდრისა“ (ყუბასარისა და სხვა-
თაგან — ქ. ზ.). ეს უკვე ფეოდალთა თვითნებობის გამოვლენა, მათი არაკა-
ნონიერო მოთხოვნა იყო, როგორც ქვემოთ დაგინახეთ. ქართული ფე-
ოდალური სამართლის ნორმებს არ შეესაბამებოდა და, შესაძლამე, მეფის
ხელისუფლებასთან დაპირისპირებას ნიშნავდა.

აფრიდონის წინააღმდეგ დიდგვარიანთა გამოსვლას აშკარა სოციალური
საფუძველი ჰქონდა. აფრიდონი ერთი იმ მრავალრიცხოვან მსახურთაგანი (მი-
ნისტერიალთაგანი) იყო, რომლებიც გიორგი III-მ დააწინაურა და ძირძველ
არისტოკრატიას დაუპირისპირა. მსგავსი მოვლენები შუა საუკუნეების დასა-
რსეთ ევროპისთვისაც არ იყო უჩვეულო. XI—XII საუკუნეებში გერმანიის
იმპერატორები თავიანთ ერთგულ მინისტერიალებს როგორც სამეფო კარზე,
იქ საშქარშიც მნიშვნელოვან თანამდებობებს აძლევდნენ. ადრე ეს კელები
წაოლდ დიდგვარიან არისტოკრატებს ეკავათ. ამას 1073 წელს გერმანიაში
რეტო სამბაეი მოჰყვა, რაც საოცრად მსგავსია თამარის გამეფებისას საქარ-

²⁰ ჭართლის ცხოვრება. II, გვ. 273

²¹ სამართალი ბატონიშვილის დავითისა დ. ფერცელაძის რედ., 1964, გვ. 51

²² სელია, გვ. 1448, ს. 799.

²³ ჭართლის ცხოვრება II, გვ. 30.

²⁴ ქართული ეპის ისტორია II (1948 წ.), გვ. 248.

²⁵ ივ. ჭავჭავაძე არ მოუთხოვს დიდგვარიანთა მოთხოვნის იურადიული საფუძველ-
ობის წყაროს, სამართლის სათანადო ნორმას.

თველოში მომხდარი ფაქტისა: დიდგვარიანებმა იმპერატორ ჯანრიხ IV-ს, ნო-
სთხოვეს, რომ მას სამეფო კარიდან გაეყარა ეს მდაბიონი (Gesindel ბრბო,
ირბა, отрях, чьах). და იმპერიის საქმეთა განმგებლობა მათთვის, დიდ-
გვაროვნათათვის მიენდო, ვისაც ეს უფრო შეეწევნოდა³⁶.

ყუბასარს, ცხადია, უგვარობას ვერ დასწამებდნენ: იგი გიორგი III-ის
კახრდილი იყო³⁷. მეფეს უგვაროც შეეძლო „გაეზარდა“, მაგრამ, როგორც
ჩანს, არა უგვარო, არამედ ყოვჩაყთა გვაროვნული არისტოკრატის წარმო-
მადგენელი, — „ყოვჩაყთა უმთავრესის“, ხანის, „ელბეგის“ ნათესაეთაგანი³⁸.

დიდგვაროვნთა მიერ ყუბასარის წინააღმდეგ მძაფრად გამოსვლას ღრმა
საფუძველი ჰქონდა: „ეკლმწიფის კარის გარიგებით“ (§ 36) „ამირსპასალარი
სამართო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა და უიმიხოდ ქვეყანა არ
გაიცემის, არცა ვინ შეიწყალებს“. ფეოდალურ ქვეყანაში მეფის შემდეგ
ამაზე უფრო მნიშვნელოვანი (ფეოდალებისათვის!) ფუნქცია რომელი კელის
მფლობელს ჰქონდა! ფეოდალთა კეთილდღეობა ყუბასარზე აღმოჩნდა დამო-
კიდებული ძირძველი ფეოდალები ამას, ცხადია, ვერ შეურიგდებოდნენ. ეს
იყო მ-ზეზი ფეოდალთა ამ გამოსვლისა, საბაბო კი, ცხადია, კახო-
ლისკი უნდა მოენახათ.

ჩვენამდე არ მოუღწევია თამარისდროინდელ სამართლის არც ერთ ძეგლს,
რომელზე დაყრდნობითაც შეგვეძლებოდა დიდგვაროვნთა მოთხოვნის იური-
დიულ საფუძველანობაზე გვემსყელა. სამაგიეროდ გვიანდელ, XIV ს-ის ძეგლ-
ში, ე. წ. „აღბუღას სამართალში“ შეტანილია ერთი მუხლი. რომელიც სპე-
ციალურად „უქმარს“ შეეხება³⁹. აი, ეს მუხლიც: „თუ კაცი კაცის ყმობასა
და ერთვულად გაელენით სამსახურსა შინა ჰირნახელობით ანუ დაყოდითა
უქმარ გასულიყოს, დაბერებელიყოს (ვარ: უქმარ გასული დაბერებულ-
ყოს). საქმეჲმან რამეჲმან განიყვანოს, რითამცა შესრულიყოს, იგივე კაყუეს და
მისი ჰირნახელისა (და მონაგებისა) მესამედი, ამაღ, რომე საბრალო იქმნების
და ძალისაგან დაცლულ(ა)“. საყურადღებოა, რომ აღბუღას სამართლის უძვე-
ლეს ხელნაწერში (Q-206) 72-ე მუხლს გვერდით, გადამწერის ხელით მიწე-
რილი აქვს: „ყმობა“, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ეს მუხლი ყმობას (ვა-
სალობას) ეხება.

სავსებით სწორად მოიქცა აკად. ი. დოლიძე, როცა ამ ძეგლის ახალ გა-
მოცემაში (ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. 1. 1963, გვ. 453), 72-ე მუხლი
ორად გაყო და ჩვენ მიერ ციტირებული ტექსტი (ალკე მუხლად (72)) გამო-
ყო. შემთხვევითი არაა, რომ აღბუღას სამართლის 72-ე მუხლი „სამართლის
წიგნის ვახტანგ VI-ის ხელიდან გამოსულ უძველეს ხელნაწერებში (S-3682)
ორ ადგილასაა: ჰერ აღბუღას სამართალში, შემდეგ კი ბაგრატ კურაპალატის
სამართლისა და ე. წ. კანონიკური სამართლის ტექსტზე მიუძღვებით გამოირე-

³⁶ L. Stern, H. Gericke, Deutschland in der Feudalepoche von der Mitte des
11. Jh. bis zur Mitte des 13. Jh. Berlin. 1978, გვ. 83.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 30.

³⁸ ი. ს. ხეციაძე, ძეგლი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X—
XVI სს), 1956, გვ. 194; С. Т. Еремин, Агаринская надпись 1184 г., გვ. 85—86
(Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А.
Орбеля, М.-Л., 1960).

³⁹ ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 221

ბულია ოდნავ განსხვავებული სახით (ქართული სამართლის ძეგლები, I, გვ. 173, მუხ. 173). შესაძლოა ეს მეორე ტექსტი აღბუღას სამართლიდან არც მომდინარეობდეს და რომელიმე ძველი ძეგლის ნაშთი იყოს. აღბუღას სამართლის 72-ე მუხლზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ „უკმარი“ სპეციალური უზრდიული ტერმინი იყო. ამ მუხლით „უკმარიობა“ ვასაღს, მსა-
 ლულ პირს „ხელს“ ართმევდა როგორც სამსახურის
 ეარ შემტლეს: ღირსეულად ნამსახურ ვასაღს, რომე-
 ლიუ რაიმე მიზეზით „უკმარი“ ზღებოდა, „ქელს ართმე-
 დნენ. უტოვებდნენ იმ ქონებას, რაც მას ქელის მიღე-
 ზამდე ჰქონდა და მესამედს იმ ქონებისას, რომელიც
 მან ქელის მიღების დროს და შემდგომ შეიძინა, — და
 ნარჩენი ორი მესამედი შენაძენისა კი ჩამოერთმეოდა.

ფეოდალური საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ წყობასთან ერთად
 მის ზედნაშენურ კატეგორიებს, მათ შორის ფეოდალურ სამართალს, ნელი
 განვითარება და დიდი სიძვარე ახასიათებდა.

სავსებით დასაბუთებულია აყად. ი. დოლიძის მტყეება, რომ აღბუღას
 სამართალი, ბექას სამართლის მსგავსად, კანონმდებელი ათაბაგის მიერ მტლი-
 ანად ახალშექმნილი რამე არ იყო, არამედ ქართული ფეოდალური სამარ-
 თლის უფრო აღრინდელ ნორმებს ემყარება და მათ განვითარებას წარმოად-
 გენს დროთა ცვლის შესაბამისი ზოგიერთი კორექტივითა და დამატებით¹⁰.
 სმცხის სამთავროს შექმნას, ჩვენი აზრით, ამ მხარის სისხლისა და სამოქალა-
 ქი სამართლის სფეროში რაიმე მნიშვნელოვანი თავისებურებების წარმოქმნა
 არ უნდა გამოეწვია: სმცხის გამოყოფას სათანადო ცვლილებების განმაძირო-
 ბეზელი ზინაჟანი სოციალური ძვრები არ მოჰყოლია. გარდა ამისა, გასათეა-
 ლისწინებელია ის გარემოება, რომ ისეთ ლოკალურ სამართალს, რო-
 გორიც აღბუღას სამართალია, საქართველოში წინამორბედი არ უჩანს¹¹ (იგი
 არც მომავალში განვითარებულა). ესეც იმაზე მიგვითითებს, რომ მას ძირი-
 თადად საქართველოს სამეფოს ფეოდალური სამართლის ძეგლებში უნდა ეპო-
 ე ამონაველი. სავსებით დასაშვებია, რომ აღბუღამ თავის კოდექსში სამარ-
 თლის ზოგიერთი ტრადიციული ნორმა უცვლელად შეიტანა: ასეთ ძველ მუხ-
 ლად მიგვაჩნია, მაგალითად, 72-ე მუხლი „უკმარად გასვლის“ შესახებ.

¹⁰ ი. დოლიძე, ძველ ქართული სამართალი, 1933, გვ. 99—101 შემთხვევითი არაა.
 რომ ი. დოლიძე აღბუღას სამართლის 72-ე მუხლის ძველ ხაფუძელს ვარდობს.
 ი. აგრეთვე ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის რედ., 1963, გვ. 627—628. ჩვენი
 აზრით, 72-ე მუხლის საფუძვლად ზოგიერთი რეალისტის სამართლის 157-ე მუხლი არ უს-
 ლებია, ზღრ. ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, გვ. 102—103.

¹¹ ამ შემთხვევაში, გასაგები მიზეზს გამო, შედეგობაში არაა მიღებული გიორგი
 ბრწყინვალის „ძეგლის დადგმა“ და სადავო აჩეყელის მიერ წყნა.

გადაქმნილი მიგვაჩნია ზ. ჩატიანის განცხადება, რომ „საქართველოში სხვაი იყო
 შემთხვევები. როდესაც ერთი რომელიმე ეთნოსათვის შედგენილი სამართალი ყოველ
 სასახე-სახელოვნო გარეშე სასამართლო პრაქტიკის შემთხვევით, სა-
 საქართველოს სხვა ეთნოებშიც მოქმედ კანონად იტყუოდა“. ი. ზ. ჩატიანა, საქარ-
 თლის სოციალური წყობა XIII—XIV საუკუნეებში, 1970, გვ. 46. კიდევ უფრო არაზუსტია
 ესეც, რომ ეთნოლინგვისტური ეთნოში საქართველოს ცალკეული ზარეგბითვის შედგენი-
 ლი იყო ერთი კანონი, როგორც წესი, არ რამზოდა თავისი თავდაპირველი ასაჩვენის
 რეგლებში და მისი მოქმედება ზოელ საქართველოზე ვრცელდებოდა“. იქვე, გვ. 48 (საზ-
 გაშა ჩვენი — ჯ. მ.).

ჩვენი ეს ვარაუდი დასტურდება თამარის დროს დიდგვარიანთა გამოცდის ამბებით. დიდგვარიანებმა „უქმარი“ ამირსპასალარის გადამყენება მოითხოვეს. თამარმა ერთგულად ნაშასურ ყმას „ქელისუფლობისა და ღორისა“ განკიდევ არა ზა დააქლო⁴² საყურადღებოა, რომ ყუბასარს ჩამოერთვა ის ქონება (ლორე), რომელიც მას კელის მიღებამდე არ ეკუთვნოდა. იოანე ორბელიის საყურადღებოა იყო: გიორგი III-ემ ყუბასარს ლორე სამსახურისათვის უბოძა (ამირსპასალარს შესაფერი ქონება მიეცა). „უქმარი“ ყუბასარს ლორე ჩამოერთვა, ამით შესრულდა ყმობის ქართული (სამართლებრივი) წესი. თუ კაცი კაცის ყმობასა და ერთგულად ნაშასურისაშიგან უქმრად გასულიყოს, რათამცა შესულიყოს, იგივე გაჟეყეს...“. ყუბასარს მონაგვების შერევა არ ჩამორთმევია, მან მხოლოდ საკელოდ მიღებული ციხე დაქარჯა.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ დიდგვარიანთა კანონი მოთხოვნას თამარმა იმავე კანონის მოხერხებულად გამოყენებით უპასუხა და ერთგული ყმა შეძლებისდაგვარად დაიცვა.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ:

1. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ერთი ადგილის (ქცა, II, 30) ის წყითხვა, რომელიც ამ ძეგლის ბოლო გამოცემაში (პროფ. ს. ყაუხჩიშვილისა) ტრადიციის მიხედვით არის მიღებული, სათანადო განმარტებას პოულობს.

2. ძველ ქართულ ენაში სიტყვა „უქმარი“ შემდეგ მნიშვნელობებით იხმარებოდა: 1. ა) გამოუსადეგარი, გამოუყენებელი, უვარგისი, უქმარი; ბ) დავრდომილი, საყვარი, კუტი; ადამიანი, რომელსაც აქაოთარი საქმე-ნობის ფიზიკური უნარი დაქარჯული აქვს, ე. ი. ინვალიდი.

3. ქართული ფეოდალური სამართლის ძეგლებში „უქმარი“ სპეციალური ტერმინი იყო. ამ ტერმინით აღინიშნებოდა სამართლის განსაზღვრულ სახის სუბიექტი, რომელსაც ფეოდალურ კანონმდებლობაში გარკვეულ ადგილს ეკავა. ასევე სპეციალურ გამოთქმას წარმოადგენდა „უქმრად გასვლა“, რაც ნიშნავდა მსახურეული პირის მიერ „ქელის“ დაქარჯვას ამ პირის „უქმრად“ ქცევის შემთხვევაში.

4. თამარის გამეფებისას დიდგვარიანთა ცნობილ გამოსვლას ნაწილობრივ ზღრგის უმაჯრებდა იურიდიული საფუძველი. ქართული ფეოდალური სამართლის სათანადო ნორმა, რომელიც შემდგომ საუკუნეებშიც (XIV ს.) მოქმედებდა, თამარის ქცევა დიდგვარიანთა ამ გამოსვლის დროს მომწოდებული პოლიტიკოსის შესაფერი ქცევაა და მასში ურჩეველად წინაშე მასიური უკანდახევა არ ჩანს.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ შემდეგი: „ქცის“ განხილული ადგილის მოსაყვამებს ფეოდალური მიწმფლობელობის ფორმის შესახებ მეტად საინტერესო პარალელები აქვს XII—XIV საუკუნეთა ქართულ წყაროებში.

აღბუღას სამართლის 27-ე მუხლის ჩვენებით უმაღლესი საბატონოს (ამ

სახეებით აწოდია ბეჭადღ-ას სამართალზე ამ ქვეყნის აზრი განმარტებული სამართლის ძეგლის მიხედვით: სამართლის მოქმედების სფერო სამთავროში იწევს და სამთავროშივე მთავრდება“ (ქ. ბარბაქაძე, სპიტიის სათხოვრო წარმომადგენლობის ფეოდალური მონარქიაში, გვ. 40 (მსუ შრომები, XXVIII, 1949) განა შეიძლება სამართლის ბარში ყველგან მოქმედ კანონად ქვეყნად გიორგი ბაქრაძის „ქვეყნის დაგება“ ამ ეპოქაზე ბატონიშვილის აგებინება ბარისა და მთელითა ადგილთა?

⁴² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 30

შემთხვევაში მთავარს) ხელი მიუწვდებოდა არა მარტო ვასალის მამულზე, არამედ მის (ვასალის) „ჭირანახულსა და მონაგებზეც“. მსგავსი ვითარება ასახულია დავით მეფის (აღმარებლის?) მიერ XII საუკუნეში არაშინისადმი მიცემულ სიგელშიც. ამ შემთხვევაში ჩვენ სიგელის შინაარსის ასეთ მხარე გვაინტერესებს. ამ სიგელში აღწერილი სიტუაცია ძალიან მიაგებს ერბასარის უკმაოდ ვასალის ვითარებას. ქერეთის დიდებულმა („მთავარმა“) არაშინმა მეფეს სთხოვა მისი (არაშინის) ხელქვეითი ფეოდალის წინა ნაწილის, გრიგოლ მამხრებელის შვილის „გაუშება და გათავისუფლება“. მისი თა მამულთა ვეძისხვეითა“; ჩადგანაც ნიანიას მამული ვეძისხვეითა „... ჟეც ქონებოდა“ (ე. ი. სამსახურის სამაგიეროდ მეფისგან ნაწელობევი „... ჟეც“ და მეფისთვის „დიდად ნამსახური და ბერი კაცი იყო, ლაშქრობას აღარ შეეძლო“ (მეად. „თუ კაცი კაცის ყმობასა და გავლენით სამსახურსა შინა ჭირანახულობით ან დავოდით უკმა ვასულიყოს, დაბერებულყოს, ჩალისაგან დაკლილია“). დავით მეფემ დიდებულ არაშინის საგამგებლო ტერიტორიაზე მსახლობელი ვასალი (მცირე აზნაური? აზნაურად მსახური“ მსახურთაგანი?) მამხრებელის შვილი „გაუშუა და გათავისუფლა... მისი თა მამულთა ყოვლისა გამოსაქლისა და შესავლისა საკელმწიფოსა“⁴³.

ნიანიას სიგელის შინაარსი მჭიდროდაა დავაუწივრებელი ჩვენ მ. რ. განხილულ ტერმინთან. ნიანია მოლაშქრეობიდან (ვასალის ძირითადი მოვალეობიდან) სიბერით გამოწვეული უკმაობის გამო თავისუფლდება. ამის გამო საჭიროდ მიგვაჩნია უფრო დაწვრილებით შევეხოთ ამ სიგელს.

ნიანიას სიგელის ტექსტი პირველად (შემოყვებითა და ს. ს. ართო ადგილის არასწორი წაყითხვით) გამოსცა თ. ყორდანიამ⁴⁴. სიგელის პირველი ტექსტი 1927 წელს გამოსცა ი. ცინცაძემ⁴⁵. ი. ცინცაძის მიერ მოცემული ადგილსხვაგვარადაა წაყითხული, ყერძოდ, თ. ყორდანიასეული გამოცემა „გრიგოლ მოკრებულის შვილი“, ახალ, 1984 წ. გამოცემაში ასეთა: „გრიგოლ მოკრებულისა შვილი“; ნიანიას შესახებ ყორდანიასეულ გამოცემაში მოცემული განმარტება „ბევრი ვალი იყო“, ცინცაძის გამოცემაში ასეთა: „ბერი კაცი იყო“. ასევეა 1964 წ. გამოცემაშიც.

ნიანიას სიგელის შინაარსი ნათელია: ნიანია სიბერის გამო ვეძარ ლაშქრობას და, როგორც ჩანს, არც ლაშქრობის შემძლე მეგვრივად თავის მეფე „უკმარ“ ვასალს მამული უნდა ჩამოართვას (სხვა მოლაშქრეზე გვაქვს ექვმად). მაგრამ ყურად იღებს რა დიდებულ არაშინის შუამდგომლობას, აკრთევს იმას, რომ ნიანიას მამული (ვეძისხვეი) მეფისგან კი არ აქვს მიღებული, არამედ „ხითვად ქონებოდა“ (ასეთ მამულზე მეფეს ხელი ნაყლებად მიუწვდებოდა). ნიანია კი „დიდად ნამსახური... კაცი იყო“. მეფე უტოვებს მას მამულს და ათავისუფლებს ყოველგვარი სახელმწიფო გამოსახილვისგან სავა-

⁴³ „გაუშება“ — გადასახადიან. გამოსაღებთან გათავისუფლებას ნიშნავს. „გაუშება“ — გათავისუფლება“ გვიანდროსეულ „გათავისუფლება“ სინონიმი.

⁴⁴ საქართველოს არქივი, 1927, წ. II, გვ. 16; ქართული ისტორიული ძეგლების კრებული, IX-XII სს., 1984, გვ. 50-51.

⁴⁵ ს. ყორდანიას ისტორიულ საბუთებში შიომღვიმის შინაარსი, 1896, გვ. 21.

⁴⁶ საქართველოს არქივი, 1927, წ. II, გვ. 16. 1975 წ. გამოქვეყნდა ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომი, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ნიანია მამხრებელის შვილი არაა, ყარელი აზნაური. ე. ი. დიდი ტაძრის ე. ი. „სამხმედრო სიქის ვაღდებულ და იმ ვაღდებულებს პატივად მიწა-იგვრის მფლობელი მეთაბი, ყოსთავს („არაშინის“) სავანისადმი, ხ. მეტრეხის შვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 1975, გვ. 441.

რადებელია, რომ ნიანის სხვა (არა ნაშთითი) მამულიც (საკარგავი?) ჰქონდა, რომელიც მეფემ თავისად დაიჭირა. ესაა ტიპური მაგალითი განვითარებული ფეოდალიზმის ეპოქაში სენიორ („ხელმწიფე“) — ვასალის („ყმა“) ურთიერთობისა და ურთიერთდამოკიდებულებისა.

1970 წელს გამოცემულ ნარკვევში მ. ბერძნიშვილმა რატომღაც ნიანის სიგელის ძველი (გორდანიისეული) გამოცემით ისარგებლა და ამას გამო საყმაოდ უცნაური დასკვნებით მიიღო: მ. ბერძნიშვილი წერს: „ამ საბუთიდან კარგად ჩანს, რომ მამულს, სხვა სახელმწიფო გადასახადებთან ერთად, ლაშქრობაც ედო ვალად. ეს ვალი ხორციელდება მამულის პატრონისაგან. ამ მამულის პატრონი (ამ შემთხვევაში ვეძისხევის, ნაშთითის) ნიანია იწოდება გრიგოლ მოოხრებულის შვილად. ჩანს, უკვე მისი მამა მოოხრებულია (! — ქ. ჩ.). მას წართმეული აქვს (ალბათ, სამეფო ხელისუფლებისათვის) სხვა ადგილ-მამული და მის შვილს შერჩენილი აქვს მხოლოდ ვეძისხევი, როგორც ნაშთითი. ეს სოფელი კი (ანუ ამ სოფლის ფლობით მიღებული შემოსავალი) არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ ნიანია ამ მეფის წინაშე სამხედრო სამსახური შეასრულოს იმდენად, როგორც ეს მის გვარს შეეფერებოდა. სამხედრო და სახელმწიფო მოვალეობისაგან (! — ქ. ჩ.) განთავისუფლება ძნელი საქმე იყო. როგორც ამ საბუთით ჩანს, შუამავალი მეფესა და მოაქვს აზნაურს შორის არიშიანია (მოვიდა ჩვენს წინაშე არიშიანი), არიშიანი კი ერისთავთერისთავია იმ მხარის, რომელშიც ვეძისხევი შედის. ერისთავთერისთავის კომპენტაციისაში შედის სახელმწიფო გადასახადებისაგან განთავისუფლებისთვის შუამდგომლობა (! — ქ. ჩ.). ვტყობა აზნაური (ყველა? — ქ. ჩ.) უშუალოდ მეფესთან ამგვარი თხოვნით მისვლის უფლებას მოკლებულია. ამოსაღებებისაგან გათავისუფლებისათვის ორი მომენტი ყოფილა საჭირო. პირადი დამსახურება (ჩვენნიცა დიდად დამსახური.... და ბევრი ვალი იყო) და მატერიალური შეუძლებლობა („ლაშქრობა აღარ შეეძლო“)... თუ აზნაურს მამული არა აქვს, ე. ი. მას არც მატერიალური საშუალება აქვს დამსახურების, სწორედ ასე დიემართა ნიანია გრიგოლ მოოხრებულის შვილს ჭერ გრიგოლ (თუ მისი მამა) მოოხრდა, მერე კი შვილმა, მხოლოდ ერთი სოფლის მქონებელმა. პატრონის სამსახური ედარ შეძლო“⁴⁷.

მ. ბერძნიშვილის ნაშრომიდან ასე ვრცელი ამონაწერები იმიტომ მოვიტანეთ, რათა თვალნათლივ გვეჩვენებია: 1) რა გაუმართლებელი დასკვნები შეიძლება მოჰყვეს ისტორიული წყაროს ტექსტისადმი არაკრიტიკულ მიდგომას და 2) რამდენად არასწორადაა გაგებული მეცნიერის მიერ ფეოდალურ ეპოქაში სენიორ-ვასალის ურთიერთდამოკიდებულება (სამამულო ურთიერთობა) და სამხედრო სამსახურის ბუნება. სხვა რომ არა იყოს რა, მეცნიერმა უნდა დაეკმაყოფილებინა არამართებულ გრამატიკულ კონსტრუქციას („...ბევრი ვალი იყო“) და თავისთავისთვის დაესვა კითხვა — როგორღა ლაშქრობდა ნიანია, თუ მისი მამა (და პაპაც კი — ასე ვარაუდობს მ. ბერძნიშვილი) უკვე მოოხრე-

⁴⁷ მ. ბერძნიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, 1970, გვ. 66—69 (ახ. აღმ. ჩვენის — ქ. ჩ.)

ბელი, ე. ი. ქონებრივად შეუძლებელი, იყო? ასევე უცნაური იქნებოდა ეინ-
ჰეს „მოპირებელის შვილად“ მოხსენიება⁴⁸.

მ. ბერძნიშვილი უარყოფს თ. ეორდანას მტკიცებას, რომ გამოთქმა „ლამ-
ქრობა აღარ შეუძლო“ ნიანის ფიზიკურ მოუძღვრებას ნიშნავს. ამ შემთხვე-
ვაში თ. ეორდანა საესებით სწორ იყო. მართალია, მან სიგელში ვერ ამო-
ყობა ცნობა ნიანის ბერიკაცობის შესახებ. მაგრამ კარგად მიხვდა, რა უნდა
უოფილიყო იმის მიხედვით, რომ მეფისთვის „დიდად ნამსახურ“ ნიანის „ლამ-
ქრობა აღარ შეუძლო“ (ცხადია, ასეთ კაცს მეფე მამულს არ შეუძმცირებდა და
ამით ლაშქრობის ვერშეძლებულ არ გახდიდა!).

საკითხი რომ უფრო ნათელი გახდეს, აქვე შევეხოთ მოლაშქრის ასაკის
საკითხს (რაც მ. ბერძნიშვილის მიერ საესებით უგულებელყოფილია).

ძველ საქართველოში მოლაშქრის ასაკის ქვედა ზღვარი 15 წელი იყო.
15 წლის ვახტანგ გორგასალს ჭეშნურ სპასპეტი ასე მიმართავს: „მკედრობისა
და წყობათა წინადაწყობისა შენისა არა არს გაბო-“⁴⁹ „ყრმანი უცებნი, თხუთ-
მეტი წლის უმცროსნი“ სამხედრო საქმიანობაში არ მონაწილეობდნენ⁵⁰. არა-
სრულსაკოვანი „უომარი“ შვილი შობილების მზრუნველობაში მყოფი და
უფროდელად უფლებამუხელდებული პირი იყო; უომარი ვაჟს ცემაზე დამნა-
შავეს პასუხი დაზარალებულის შობილების წინაშე უნდა ეგო, ნაომარი ვაჟი
კი შეტრაცხმოფელს თვით უნდა გასწორებოდა⁵¹.

მოლაშქრე სამხედრო-ეკლესიულად ითვლებოდა. სანამ იგი „სამსახურსა
შენ. კირნატელობით ანუ დაყოლით“ ან „ბერიკაცობით“ „შალისაგან დაყოლი-
ლ“ ანუ „უქმარი“ გახდებოდა.

არეკლე II-ის სიტყვით სამხედრო სამსახურისთვის „უქმარი“ იყვნენ „ბე-
რის კაცობით შეუძლებელნი... დაშავებული და სნეულებით... შეუძლებელ-
ნი“⁵². აგრეთვე „უილაქო გლახა“⁵³.

დოლიძეს მიაჩნდა, რომ ფეოდალურ საქართველოში „როცა ბატონ-
თან ხანგრძლივი და მძინე სამსახურისმდედად გლეხი დასახიჩრდ-
ნობდა ან დაუძღურებოდა, ბატონი მას თავიდან იცოლებდა; კანო-
ნიკური უნაძოვლებელ გლეხებს ნებას აძლევდა მ-ველი ის პირადი
ჭოქება, რაც ბატონთან მისვლისას მიიტანა და აგრეთვე ბატონთან შექმნილი
ქონების მესამედი წილი — მონაგების მესამედმა⁵⁴.

გლეხს სასამართლო ყოველთვის განასხეავენ „გლეხს“ (თავისუფლებს)
და „ქარგულ პირს) და „კაცს“ — თავისუფალ, დაუფმევებელ პირს (იხ. § 68, 70,
71, 72—77)“. რომელიც ზოგ სიტუაციაში (მაგ. § 72) თავისუფალი ენადა.

⁴⁸ ბერიკაცობის შვილი, აშკარად, გვიჩვენებდა რაიმე თვითღებულს ღირსს XII ს.)
„მან წინადაც უილაქო იგი მოღუწე ანტონი ზოგოვებელის — ბ. ნათესავე — მეს-
ქროლის ცოვება, ი. ე. 263 საყურადღებოა იმ ანტონი სწორედ ქერეთში, ზე-
დაქას პოლიეწობდა.

⁴⁹ ქართლის ცხოვრება I, გვ. 149.

⁵⁰ იქვე, გვ. 18 აქსანოშვიტი, რომ 15 წლ-საჟიდან ლაშქარად ვადიოდნენ ევროპა-
ს-მოძიელეთის ქვეუბნებში.

⁵¹ სოსტოროვი მოაბე, 1926, II, გვ. 24, 34, 37—38 უა 47.

⁵² ბელნიშვილი — მტ. Ad-1131

⁵³ სტოკ. ფ. 279, დავთარი 25, ს. 54

⁵⁴ ი. დოლიძე, ძველ ქართულ სამართალი, გვ. 130. ამ დებულებას იპოვებდა
— დეტკოვსკი იხ. მისი, სამხედრო სამართლის სტრუქტურის შესახებ. გვ. 38 (ქართულ სასა-
მართლოს ისტორიის საკითხები, I, 1973).

⁵⁵ ი. დოლიძე, ისტორიის სერია, 1991, № 1

72-ე მუხლი გლეხზე არაა დაპირადი, აქ საქმე ეხება თავისუფალ ეასალს, რომელსაც უკმაოდ გახდომის გამო ბატონისგან მოღებულ სასამართლო ლეხს ხაწილობრივ კარგავს, 77-ე მუხლში კი გარკვევითაა განსხვავებული ამცოდრი ეპა — მსაბური და „გლეხი“. ეს საკვებით სწორად აქვს გაკვეთილი ე. კარსტის, რომელიც 72-ე მუხლში მინისტერიალის ეასალურ სასახურს ხედავს.

1979 წელს აღბედას სამართლის 72-ე მუხლს შეეხო დ. ფურცელაძე, რომელსაც, ისევე, როგორც დოლიძეს მხედველობიდან გაჰორია ე. კარსტის ნაშრომში ამ საკვითზე მოცემული დებულება. დ. ფურცელაძის აზრით, ამ მუხლში დაპირადია ამა გლეხზე (მებეგრეზე), არამედ ისეთ ეაცზე, რომელსაც მათა, მაგრამ გლეხი არაა, ასეთ ეაცს „პირიონელი“ თავისუფლება ეერ შენარჩუნებული უნდა ჰქონდეს⁵⁵, იგი დგას „დაუმეგრების, ასე ეთქვამთ, გაო-დამეგრად საფეხურზე“⁵⁶ ესა „სხვის სამსახურში მყოფი მდაბიორ-მოღა-ქრე“⁵⁷.

როგორც დავ-ნახეთ, დ. ფურცელაძემ სამართლიანად უარყო ი. დოლიძის აზრი, მაგრამ არ გაითვალისწინა „ეაცის“. როგორც ე. კარსტის ამ შემთხვევაში მისტერიალის მნიშვნელობა.

ასანინშავეია, რომ დ. ფურცელაძემ სწორად გაიგო „უკმაბრი“ მისი სიტყვით „ქირანახულობით ანუ დაყოფითა უკმაობა ახლანდებურად რომ ეთქვამთ, შრომისა თუ ომის ინვალიდობა“⁵⁸, ტერმინი შრომა აქ დასახუსტებელია, ამ შემთხვევაში იგი მწარმოებელურ საქმიანობას არ ნიშნავს, ეასალს (თავისუფალს თუ არა თავისუფალს) „ქირანახულობა“ მხოლოდ პირად სა-პატრიო სამსახურში — გამოიხატებოდა.

ქართული წყაროების „უკმაბრი“ ეეროპული სინამდვილისათვის დამახასიათებელ — „ინვალიდობა“ ინსტიტუტის ქართული შესატყვისია, ძველ საბერძნეთში ინვალიდებს სახელმწიფო ინახავდა, ძველ რომში ინვალიდებს მიწის ნაკვეთებს და ნადავლის ნაწილს აძლევდნენ, მოგვიანებით კი — ფულს პენსიას, შუა საუკუნეების ფეოდალური დასავლეთი ეეროპის ქვეყნებში ეასალ ინვალიდთა შენახვა რაინდებს ან მონასტრებს ევალებოდათ (სათანადო თანხა მონასტრებს ზოგჯერ სახელმწიფო ხაზინიდან ეძლეოდათ) ან მათ პენსიებს აძლევდნენ, ლუი XIV-ემ (1638—1717) ინვალიდთათვის პარიზში „ინვალიდთა სახლი L'hôtel des invalides“ ააგო, XVII ს-ში ასეთვე სახლი ააგო ლონდონში.

ბიზანტიაში ნახინას გადაეცემოდა ქონება მკ ამბოთო, „ამ უკანასკნელ გამოქმას პ. ლეშერლი უკუეშირებს ტერმინს მბოძაჲ (ინვალიდი), ე მბძეჲ ესა მ-წები, რომელსაც ფლობდნენ სამხედრო სამსახურის შეუძ-

55 კარსტის აზრით, აღბედას სამართლის 72-ე მუხლში ნახსენები უკმაბრი გახდოა პირი ე. „homme lige, attaché à quelqu'un en condition de vassallité“ I Karst, Code d'Aghboug ou recueil des lois de Beka, d'Aghboug et du Statut Bagrato — Davidien L. I. Strasbourg, 1938, გვ. 110

56 დ. ფურცელაძე, ე. უკმაბრი გახდოა და ასახელებოა ეაცის სამოათოებო სტატუსსათვის აბეზას დაპირადში, გვ. 47 სკოებლში ქართული სამართლის ისტორიის სკოლები, III, 1978.

57 იქვე, გვ. 41.

58 იქვე, გვ. 57.

59 იქვე, გვ. 48

ლებული სტრატეგიები: სახელმწიფოს შევილი ეს მიწები სტრატეგიების-
თვის სამოქმედოა და სამსახურისუნარიანი მეომრებისთვის გადაეცა⁶⁰.

რუსეთში მეფე თეოდორე ალექსის ძემ 1682 წელს ბრძანებულებით საფე-
ოაქო პრიკასს უბრძანა აეგო ორი ჰოსპიტალი („шпиталей“), რომლებშიც
უნდა მოთავსებულიყვნენ „Люди... служилого чина, которые тяжкими рана-
ми на государственных службах изувечены, .. приюту себе не имеют“. პეტრე I-მა
სამხედრო კოლეგიას დაავალა, რომ ომის ინვალიდები საეკლესიო თავშესა-
ფრებში (богаделения) და მონასტრებში მოთავსებინათ და სიკვდილამდე შეენა-
ზათ პეტრემ პეტრობურგში, ქიევში და რეველში დაარსა ჰოსპიტლები ინვალი-
დებისა, ღრმად მოზუკებულიებისა და დასახიჩრებულთათვის⁶¹. ეს ტრადიცია
რძელდებოდა პეტრე I-ის გარდაცვალების შემდეგაც. ამიტომ სინოდის საქ-
მეებში ხშირად გვხვდება „Определение расположением снисщенного синода
отставных офицерских и нижних чинов на надлежащее пропитание к
разным Монастырям за несостоятельностью и неспособностью ни к какой
службе, вследствие полученных на войнах и походах ран, увечий и
всяких болезней“⁶².

1760 წელს ერთ-ერთ ასეთ დაწესებულებაში, პეტერბურგის ჰოსპიტალში
ეროვნით იმყოფებოდა ქართველ ჰესართა პოლკის პორუჩიკი, ომში მძიმედ
დაჭრის გამო სამხედრო სამსახურის ვერშემძლე დაეით გურამიშვილი⁶³.

ინვალიდი (ლათინურად: უძლური, უღონო, „შეუძლებელი“) ძველად ქო-
რითა და და ყოფილ მოღალატეს ეწოდებოდა, „ინვალიდთა სახლებს“ სახელ-
წიფო მხოლოდ სამხედრო პირთათვის აგებდა. ინვალიდთა სახლებში ძირ-
ადად დაბალი რანგის მოღალატეები იმყოფებოდნენ, რომელთაც სხვა ვიძ-
მეული არაფერს ჰყავდათ⁶⁴.

დაეით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით მეფემ „აღაშენა ქსენონი
დიდს შემსგავსებულსა და ჭეუნიერსა, რომელსა შინა შეკრბნა ძმანი,
ოქთოსაბითა სენითა განცდილნი, და მოღუზადა ყოველი საქმარი მათი, უნა-
ლოდ და უხუებით, და განუჩინა შესავალნი და საღუაწნი მათნი ყოველადე-
თეთ მივიდის და მოიხილნის, მოიკითხნის და ამბორს უყვის თუთუელსა, აფუ-
ფუნებლის მამებრ, სწყალობდის და ნატრიდის, განამკნობდის მოთმინებისა
მამართ, მონახის თესითა კელთა ცხედრები, სამოსელი და საცებელი მათი,
პანაჟი და ყოველი საქმარი მათი, მისცის თუთოეულსა ოქრო საყოფინი და
ანერძალნის ზედამდგომელნი მათნი, და განაგნის ყოველი საქმე მათი დიდად
შეუნიერად და ღმრთის მსახურებით“⁶⁵.

⁶⁰ Г. Г. Литаврин. Византийское общество и государство в X—XI вв., 1977, с. 43.

გეოგრაფიზმის კლასიკური ქვეყნის — იერუსალიმის ქარბანთა სამეფოს კანონი (იერუ-
სალიმის ასიები, XII—XIII სს.) 60 წელს მიღწეულ ან დამსახურებულ (უცხოურ) რაინდს
სიბიდი სამსახური (დამკვირბა, დახლები) ანაი ეთხოვებოდა და სიუხუროვნათის კაცს ი-
მართი უნდა წარედგინა (თ. უნტრეკელიძე, დამს. ნაშრომი, გვ. 56).

⁶¹ Советская Военная Энциклопедия, 3, 1977, с. 520.

⁶² Г. Г. Литаврин. „ქართველი უძლურის ერა პეტერბურგში XVIII-XIX სს. 1962, ს. 44-45.

⁶³ იქვე, გვ. 45.

⁶⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона,

⁶⁵ ქართულ ცხოვრება, II, გვ. 321.

იოანე ბატონიშვილის სიტყვით დავით აღმაშენებელმა ააგო ქსენონი იოანე განმარტავს: „ქსენონი არს საავადმყოფო სასახლე. რომელსა შინა საზღვრად უძღურსა კაცსა გაამთელეზენ და აგრეთვე მხედართა კაცთაჲს⁶⁶. დავითის ისტორიკოსის მიერ აღწერილ ქსენონში, მეფე, ცხადია, თავის ყოფილ თანამებრძოლებზე, მეტწილად უფოსო, თანაშემწეებზე „მონებზე“ ზრუნავდა. ჩვეულებრივ ინვალიდთა სახლებს ბერები ემსახურებოდნენ, ჩადგანაც ასეთი სამსახური ღვთის სამსახურად, სამადლო საქმედ ითვლებოდა.

თამარის ერთ-ერთი ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ მეფე დიდად ზრუნავდა ხუცეს-მონაზვნებზე, თავის კარზე ჰყავდა „წესიერად ცხოვრებულნი კაცნი“. რომელთაც „თვთ ზრდილის საზრდელთა და ყოვლითა საქმრითა“ და „უყუთუ ვინმე იყვის უძღურ, თვთ მიეალნ მოხილად და ნუგეშინის ცეხად, და თვთ განუმზადებ⁶⁷ ჰქედარსა და სარეცელსა“⁶⁸.

ზემოთ მოტანილი ორივე ცნობა გვიჩვენებს, რომ როგორც დავითი, ისე თამარიც დიდად ზრუნავდნენ უძღურ ბერ-მონაზვნებზე. ამავე დროს თვალში ხატივია დიდი განსხვავება დავითმა დასავლეთ საქართველოში (გელათში?) ცალკე შენობა ააგო დაავადებულთათვის, თამარის დროს კი ეს ქსენონი აღარ ჩანს — თამარი „უქმარ“ სასულიერო პირებზე თავის სასახლეში ზრუნავს, უეუძღორი იქვე, მის სიახლოვეს. ჰყავს. ჩვენი აზრით, ეს შემთხვევით არაა: დავითის ქსენონში, როგორც ჩანს მისი „უქმრად გასული“ მოლაშქრეები, ტამარეულები(?), „მონები“ იყვნენ.

დასავლეთ ევროპაში ტაძრეულებს (სკარა, პალატინი) სამსახურში ყოფნის პერიოდში ოქახის შექმნის უფლება არ ჰქონდათ⁶⁹. სწორედ ასეთი პირები იყვნენ, როგორც ჩანს, დავით აღმაშენებლის ქსენონში, აქ დასაშვებია იმის ვარაუდიც, რომ „უქმრად გასული“ მონები, შესაძლოა, შემონაზვნდებოდნენ კოდეცად. ასეთი უნდა ყოფილიყო დავითის „მონათა“ დიდი უმეტესობის საბოლოო ბედი.

მონაპისა და მოსაყარგავეთა გაქრობის შემდეგ (XII ს-ის 80-იანი წლებიდან) საქართველოში სახელმწიფო ქსენონების არსებობა სავარაუდოებელი აღარა, მონასტრებთან არსებული ქსენონები კი აღრეც იყვნენ და შემდეგაც.

როგორც ჩანს, ქსენონები იყო ცალკეულ დიდ ფეოდალთა სასახლეებთანა. ამის დამადასტურებელი უნდა იყოს ცნობა, რომ XIV ს-ის პირველ ნახევარში, როცა ცხრაზმის ყრბსთაჲდ იჭდა ვირშელ !! ჭეწიფნეველი, „როსთაგობასა შინა მისსა ორდებოდეს ქუენიფნევეს მიე (= 55!) სახლი უძღურთა და დაერდომილთა და სამარადისოდ ყოველთ პატრონისა ტაბლისაგან მიცემოდა დღითი დღე“⁷⁰.

⁶⁶ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი II 2134. ფურც. 620 (იოანე განმარტავი, აღმასკობა).

⁶⁷ საბოლოს ცხოვრება, II, გვ. 147.

⁶⁸ Г. Делябрюк, История военного искусства в рамках политической истории, III, 1933, гл. II.

⁶⁹ ჩველი ერისთავი (შ. მესხიძის გამოც., შავი, 30, 1954 წ.), გვ. 352.

კვიანი ხანის (XV—XVIII სს.) ისტორიული წყაროების ჩვენებით, უმკვიდრო და უთვისო „უქმარი“ ვასალი, თუ მას უქმარობის გამო მამული ჩაუთხოვია. ამ ექსპონატულს ახალ მფლობელს სიკვდილამდე უნდა შეენახა და სიბაძლე პატრუნი დაემართა კდეც ეს წესი ძალიან ძველ უნდა იყოს.

К. А. ЧХАТАРАИШВИЛИ

К ТОЛКОВАНИЮ ОДНОГО МЕСТА «КАРТЛИС ЦХОВРЕБА»

Резюме

В статье дается толкование одного очень важного места в «Картлис цховреба» (II, 20). Употребленное в данном месте слово «ухмари» (უქმარი) по-разному читалось и неверно истолковывалось некоторыми исследователями. Правильность чтения этого слова, принятого в последнем издании «Картлис цховреба» (1959 г.) подтверждается данными и других исторических источников.

Выясняется, что в памятниках грузинского феодального права слово «ухмари» имело значение специального юридического термина, обозначающего определенный вид субъекта права — вассала, который по какой-либо причине (увечье, тяжелое заболевание, старость) не мог выполнить обязанности вассала, нести военную службу.

В статье устанавливается, что это обстоятельство сыграло важную роль в известном выступлении родовитых феодалов вскоре после восшествия на престол царицы Тамар: родовитые частично опирались на юридическую обоснованность своих требований. Внесенная в судебник Атабека Арбуга (XIV в.) статья об «ухмари», определяющая условия отставки таких лиц, как видно, заимствована из не дошедшего до нас свода законов, действовавшего уже в XII веке.

Установление имущественно-правового положения лиц, ставших «ухмари», очень важно для изучения форм землевладения и феодальной Грузии.

К. С. ХАТАРАИШВИლი

ABOUT THE HISTORY OF GEORGIAN FEUDAL LAW (UKHMARI)

Summary

The paper deals with the interpretation of one passage in Kartlis Tskhovreba V II 206-7. The word tkhmari (უქმარი), occurring in the indicated context, has been read and interpreted variously by some researchers. The validity of the interpretation of the passage in question, adopted in the latest edition (1959) of Kartlis Tskhovreba, is corroborated by evidence from other historical sources as well.

The word tkhmari in documents of Georgian feudal law proves to have had the meaning of a special legal term, denoting a definite type of legal subject, i. e. a vassal who, for some reason (mutilation, grave illness, old age, etc.), could not carry out the duties of a vassal — to serve in the armed forces, i. e. he had become an invalid.